

דברים בכינוס מדעי בנושא: "תנועת הנוער הציונית בתקופת השואה", שהתקיים ב-10 ביוני 1987 בבית לוחמי הגיטאות ובאוניברסיטת חיפה

תנועת נוער כמנהיגות חילופית במזרח אירופה*

במושג אלטרנטיבה אנו מתכוונים בדרך כלל לבחירה בין שתי הצעות, שתי שיטות – או כבמקרה זה – לשני צוותים שנועדו להנהיג או אלטרנטיבה היא מכלול מסוים של רעיונות, אנשים חדשים ואמצעי פעולה המבקשים לדחוק ולהחליף את הקיימים.

אם במובן זה אנו מבקשים לדון על ראשי תנועות הנוער בתקופת המלחמה והכיבוש במזרח אירופה – סבורני כי המונח אלטרנטיבה אינו הולם אותם, או יותר נכון, אינו מציין את האתגרים בפניהם עמדו אנשים אלה ואת המשמעות שנטלו על עצמם וקיימו במידת האפשר. ראשי תנועות הנוער לא הכשירו עצמם למנהיגות על הכלל ולא רצו בהנהגה כזאת. נכון יהיה לומר כי הם קיבלו על עצמם את העול כאשר לא היתה שום אלטרנטיבה אחרת וכאשר התפתחות המאורעות, המציאות הפוליטית אותה הצליחו לפענח ולהבין טוב יותר מכל גורם אחר, ונאמנותם לעקרונות – אמרו להם כי עליהם ליטול יוזמה, וחובה עליהם לפעול.

לעתים מפרשים את התפקיד שמילאו תנועות הנוער בתקופת מבחן זו כתופעה מובנת בנסיבות הזמן והמצב. תכופות אירע בהיסטוריה כי בתקופות של משברים וזעזועים חריפים הופיעו בזירה אנשים צעירים ונועזים והיו לגורם מהפכני, שמלוא משקלו הוערך כראוי רק מאוחר יותר. אך נראה לי כי אין בגיל כשלעצמו, בתעוזה המיוחסת לצעירים וברעיונות בהם דגלו אנשי תנועות נוער, כדי להשיב על השאלה המעסיקה אותנו. התשובה נעוצה בסדר המאורעות ובדינמיות של ההתרחשויות מחד; ובחיוניות ששמרה עליה תנועת הנוער, על אף השקיעה וההתפוררות מסביב, מאידך גיסא.

אנסה לדון במוקדים העיקריים של התקופה והמעורבות של תנועות הנוער בשלבי המבחן הקריטיים. כולנו יודעים שההנהגה הציונית היהודית בפולין רובה ככולה עזבה את פולין בחודשים הראשונים של המלחמה. בין הנמלטים היו גם בוגרי תנועות הנוער, שיחד עם הזרם ההמוני של היוצאים חתרה לעבר המחוזות המזרחיים שסופחו לברית המועצות. אך בניגוד למנהיגים הלגיטימיים של הציבור, נתנו אנשי תנועות הנוער את דעתם על כך כי אחריותם ונאמנותם לחברייהם מחייבים אותם להחזיר אחדים מהפעילים המרכזיים לשטח הכיבוש הגרמני, כדי להמשיך ולהדריך את התנועות בתנאי מחתרת. כך שבו ונרתמו לעבודה מרדכי אנילביץ' וצביה לובטקין, יצחק צוקרמן, יוסף קפלן וטוסיא אלטמן.

אך תהיה זאת טעות להניח כי עם המיבצע הזה של שיבת מספר בוגרי תנועות הנוער הגיעה למקום מעין הנהגה חליפית שמילאה את החלל שנוצר. בפועל הוקמה הנהגה בחסותם של השלטונות הגרמניים. אפשר להתווכח אם היודנראטים היו הנהגה יהודית ראויה לשמה. אפשר לדון אם לפי הערכתנו מהווים היודנראטים תופעה של רציפות או ניתוק בהנהגה המסורתית. מכל מקום עובדה היא כי בהוראה הראשונה של הנאצים על הקמת היודנראטים נאמר שיש להרכיב את "מועצת הזקנים", כלומר היודנראט, "ככל האפשר מאישים סמכותיים ורבנים שנתרו". וכאשר בוחנים את רשימת חברי היודנראטים בהרכבם הראשון בוורשה או בלובלין, אנו לומדים לדעת שכוללים בה רבים מאישים יהודיים בעלי מעמד במישור הפוליטי, המוניציפלי והקהילתי. רבים שהסכימו לפעול ב"יודנראט" לא ידעו כמובן את הצפוי, וגם אם בכתב הסמכות שקיבלו נאמר באופן מפורש שמתפקידם למלא את כל הוראות השלטונות הגרמניים, עדיין הניחו שכשם שבימים עברו לא פעם היו אלה השלטונות העוינים ליהודים שקבעו את דמות והרכב הנהגה היהודית ואף על פי כן עלה בידי הנהגות אלו להיות מגן ושומר האינטרסים היהודיים, יקרה כזאת גם הפעם. ומן הדין שנפנה לאופיין של תנועות הנוער ומשקל של מה שאנו מכנים כיום "הנהגה של תנועות הנוער". תנועות הנוער הציוניות שריכזו בשורותיהן את רוב הנוער המאורגן לא היו שותפות פעילות לחיים הפוליטיים התוססים במה שכונה "הרחוב היהודי" או "הסקטור היהודי" בארצות הגולה בין המלחמות. במידה זו או אחרת דגלו המפלגות הציוניות כולן ב"דואיקייט", כלומר ב"עבודת ההווה", שעמדה על הפרק מאז הכינוס הציוני בקלסינגפורס. לעומת זאת, תנועות הנוער כיוונו את מרצן ואת שאיפתן לעבר מחוז הגשמה בארץ ישראל, והן התנזרו מהעסקנות המקומית ומהתערבות בעניינים השוטפים במקום. עמדה זו חלה על כל התנועות הציוניות, ואף ניכרת בחטיבות הצעירים של המפלגות, אך היא רלוונטית במיוחד לתנועות הנוער החלוציות, שראו בתנועת הנוער ובקיבוץ ההכשרה רק שלב מקדים ומכין לקראת החיים המלאים והממשיים המתחילים בקיבוץ בארץ. כלומר, הם יצרו מעין ברית שעתידה היתה להימשך מעבר לתקופת הנעורים לאורך כל דרך החיים.

החזרה של אחדים מראשי תנועות הנוער לטריטוריה הכבושה בידי הגרמנים לא היתה זהה עם התבססות מיידית של הנהגה סמכותית בשטחים אלה. גם בתנועות הנוער שלא היו כפופות לחסותן של מפלגות פוליטיות, כמו השומר הצעיר למשל, פעל לפני המלחמה חבר שליחים מן הארץ, שלא רק התווה את הקו הרעיוני של המסגרת התנועתית אלא למעשה היווה אינסטנציה קובעת ומחליטה בכל המיגזרים הפנימיים וביחסים עם הגורמים בחוץ. דרג קובע זה המחבר עם ארץ ישראל נעלם אף הוא מן האופק – כי כולם, כל השליחים, עזבו את פולין הכבושה. מציאות זאת והניתוק שהפריד בין היהודים שתחת הכיבוש לבין העולם היהודי חופשי הפכו בעל-כורחה את הקבוצה של המדריכים הבולטים בתנועות הנוער לגופים עצמאיים ובלתי-תלויים, הנאלצים לעצב את דרכם ולקבל החלטות קשות על דעת

עצמם. גם האוטוריטה שלהם, הסמכות להורות והנכונות לציית להם עוצבו וחושלו בעבודה במחתרת. אחד מראשי תנועות הנוער באותה תקופה, שהוא בין הניצולים, הודה בשיחה עמי, שבדיעבד היתה ברכה בכך שהם נשארו לבדם, כי ספק אם מיבצע המחתרת של תנועות הנוער ומרד הגיטאות היו מתממשים במציאות בה קאדר של שליחים ויועצים מבוגרים היו מפקחים על מיכלול הפעולות.

על העובדה שראשי תנועות הנוער שחזרו לא באו להנהיג את הכלל, אנחנו יכולים ללמוד משלבי פעולתם ההתחלתיים. בקורפוס התעודות המקיף והחשוב ביותר של תנועות הנוער שהגיע לידינו, בעתונות המחתרת של ורשה משתקף הדבר בצורה ברורה ומשכנעת. בתקופה הראשונה העתונות של תנועות הנוער היא עתונות פנימית מובהקת, העוסקת בשאלות שיקומן של התנועות וסיגול הפעילות לנסיבות המלחמה והמחתרת, בבעיות החינוך שהעלתה המלחמה ותנאיה וכן בטיפוח הזיקה של התנועות למקורות הרעיוניים וליישוב בארץ.

באחת, התנועות באותה תקופה פונות לחוג הפנימי של אנשיהן. אפילו לשון הכתיבה שלהן נושאת חותם של התנועות השונות ושזורים בה אותות הסלנג המיוחד המובן רק לאנשי סוד. בשלב השני, שתחילתו באמצע שנת 1941 לערך, ניכר היטב השינוי במירקם התוכני והלבוש הלשוני של עתונות זאת. לצד החומר המיועד לתנועות תופסים מקום נרחב המדורים הכוללים ידיעות מן החזית, פרשנויות סביב המצב הפוליטי והצבאי וגם ביקורת ועמדות באשר ליוזנראט, המציאות בחברה היהודית ודברי פולמוס עם גופים אחרים ויריבים במחתרת. בשלב האחרון, שראשיתו באביב 1942, מסתמן שינוי נוסף, ומאז מצטמצם בהרבה האספקט הפנים-תנועתי או נעלם כליל ואת מקומו תופסת כתיבה פוליטית תקיפה וחד-משמעית, החושפת את מסע הרצח ההמוני ומשמעותו וקוראת להתנגדות אקטיבית. עצם חלקה של עתונות המחתרת של התנועות, שהיא רבת-כמות מההתחלה (כמחצית של כלל דפי העתונות והעלונים, שיצאו בוורשה עד אמצע שנת 1941, היו של תנועות הנוער, ומזה כשני שלישים של תנועות הנוער החלוציות) הלכה וגדלה עם הזמן.

התקיים, אפוא, תהליך הדרגתי בו בולטות נקודות-מיפנה חדות: מפעילות תנועתית פנימית אל פעילות כלפי הציבור היהודי הגיטואי כולו. ב-25 בספטמבר כתבה צביה לובטקין במכתב מוורשה לחברים בארצות הברית: "מלבד עבודתנו החינוכית עלינו להתפנות לעניינים שאף פעם לא העלינו אותם בדעתנו. יסדנו בתי ספר עממיים וגימנסיה. אנחנו נוסעים לביקורים אף כי העניין אינו פשוט כלל... אף פעם לא הכירו בנו כפי שמכירים ומעריכים עתה".

עד לשלב הגירויים והרצח ההמוני לא נכנסו תנועות הנוער לעימות ישיר וחרף עם היודנראטים. הן ביקרו בתוקף את היודנראט ומדיניותו, ובמקרים מסויימים לא צייתו להוראותיו; אך לא ביקשו להחליף את היודנראט בגורם ציבורי אחר ולא העלו על הדעת ביטול מוחלט של היודנראט, שבנסיבות הקיימות מילא תפקידים שאי אפשר בלעדיהם. מטבע הדברים חיפשו תנועות הנוער משענת, הדרכה וגיבוי ציבורי במפלגות הפוליטיות במחתרת, ובייחוד במפלגות הקרובות לתנועות השונות על פי המגמה האידיאולוגית. האכזבה שהנחילו המפלגות ואי ההיענות לציפיותיהן הגבירו בתנועות הנוער את התחושה כי אין להן על מי לסמוך ואת אי התלות. בבטאון השומר הצעיר "נגד הזרם", ממאי 1941, נאמר: "תפקידי התנועה כגורם חברתי בגיטו לא עלו מתוך פעילות מכוונת, אלא מתוך: (1) מתח העבודה הפנימית ותנופתה; (2) הפעילות בתחום ההוצאה לאור; (3) התמוטטות כל המפלגות היהודיות". המפלגות, ללא מועדונים ועתונות ליגלית, ללא פונקציות ציבוריות ומנהיגות מוכרת, הסתגרו בחוג מצומצם של חברים ועיקר תשומת הלב כוונה לתחומי הסעד והעזרה ההדדית, כאשר הסיוע לחבריהן הוא הפרוגטיבה המעסיקה אותם. תנועות הנוער היו הגורם העיקרי שפרץ במחתרת את גבולות וחומות הגיטאות. השליחים והקשרים, בעיקר הקשריות הצעירות מבין חברות התנועות, היו לחוט המקשר לא רק את סניפי וקני התנועות לגוף פעיל אחד, אלא הן גשר גם בין הציבורים היהודיים המרכזיים המנותקים בגיטאות.

מהספרים המספרים על קובנה היהודית תחת הכיבוש מסתבר שהשליח הראשון שהביא ליהודי קובנה ומחתרת קובנה ידיעות על הנעשה בוורשה, בוויילנה ובמערב פולין היתה אירנה אדמוביץ', מקבוצת הצופים הפולנים, שכרתה עוד לפני המלחמה קשר אמיץ על השומר הצעיר ובזמן המלחמה שימשה שליחה נאמנה של תנועות הנוער החלוציות במחתרת.

במקום זה מן הדין לפנות לאספקט אחר שנראה לי כחינוי להבנת הסוגיה בה אנו דנים. תקופת המלחמה והגיטו, כפי שאנו יודעים, גרמה למידה רבה של התערערות בעולמו הנפשי והחברתי של אדם. עתונות המחתרת מצביעה ללא הרף על תהליך ההידרדרות ובביטויים הקיצוניים נאמר: "ההמונים רעבים, ולגבי דידם הרעיון והתוכן היחידים הם לחם". תנועות הנוער מנסות ככל יכולתן לשמור על זקיפות נפשית וגורסות כי חיסון הצעיר נוכח פגיעות הזמן והתנאים הוא ערובה לעתודה שבבוא הזמן, עם תום המלחמה, תהיה כשרה למלא תפקידים לאומיים וחברתיים אחראיים. החיוניות והעוצמה של תנועות הנוער נשתמרו ונתקיימו נוכח כל הכמות וההידרדרות המתמדת. באופן מפתיע אין מרבים לדבר על כך בעתונות החשאית ובכינוסים הפנימיים במחתרת. התנועות עוסקות באתגרים ורק לעתים רחוקות נמצא אצלן טפיחה על השכם וביטוי לשביעות רצון עצמית. הישגן הגדול ביותר של התנועות – הוא במעין דחיית המציאות הסובבת וקיום אורח חיים וחשיבה, למרות המצוקה, המסרב להכיר ולהשלים עם השברון המוסרי והברוטליות המנצחים והמשתלטים. לא תמיד ולא בשלמות עלה בידם לקיים ריקמה ייחודית זו, אך שוב, די בדפדוף רופף בעתונות של התנועות, אותה הזכרתי, כדי לעמוד על הכוח הסגולי לדבוק ברעיונות, ספרים, דימויים, מופתים והתפעמות נפשית ממחזות אחרים וזמנים אחרים. כיצד הושג הדבר? דומני שאת מקור הכוח יש לראות בטיפוח פעילויות והתכנסויות בנוסח העבר וגם בכך שהמועדונים נעשו למיפלט מפני הרחוב הקודר והבית השרוי במועקה, מפני המוות המטיל צלו על הכל, מפני הדיכאון, היאוש, הפסימיות וחוסר האונים היורדים על הכל.

רינגלבלום כותב ברשימתו הביוגרפית על אנילביץ', שמפקד הארגון היהודי הלוחם הצטער על כך שזמן יקר ורב בזבז על עבודה חינוכית וטיפוח העולם הנפשי של הנוער, שעה שלמן ההתחלה צריך היה להתכונן למבחן של לחימה ולאמן את האנשים לקראת מטרה זו. הכאה על חטא בנוסח דומה נמצא אצל יצחק צוקרמן לאחר בואו ארצה ובמעמד מסירת דין וחשבון נוקב במועצת הקיבוץ המאוחד בנען. נוכל כיום לחלוק על דעתם. מובן שמרדכי אנילביץ' במירוץ נגד הזמן ערב המרד וצוקרמן בעשותו חשבון התקופה, הצטערו על כל יום שלא הוקדש ישירות למשימת הלחימה. אך גם אם נקבל את הדעה שהמרד וההתנגדות לא היו רק שלב שאי במסכת של פעילות במחתרת, אלא העיקר והחשוב מעל ומעבר לכל, עדיין יהיה עלינו להגיע למסקנה שלא היה ניתן להכין לוחמים ולעשותם קנאים לרעיון ולמעשה בלי תקופה מוקדמת של דבקות ברעיונות ובמסגרת מחשלת.

ומכאן עלינו לעבור לשלב בו תנועות הנוער, שהן יסוד מוביל במחתרת, מאמצות להן את הרעיון והמעשה של התנגדות מזוינת ונכנסות לעימות עם כל הגורמים המאורגנים בזירת הגיטו: היודנראט, המשטרה היהודית, ובמרבית המקרים גם מחתרת המפלגות והציבור הרחב.

ברור לכולנו כי עד שלב ההרג ההמוני ופעולת ה"איינזצגרופן" עם פתיחת "מיבצע ברברוסה", המגמה המאחדת את כל חלקי הציבור היהודי, כולל כוחות המחתרת, היא להישדך, להבטיח את קיום הגוף אל מול השיטה הגרמנית המכוונת לשחיקת הגוף והכחדתו. הוויכוח הקיים הוא על האמצעים בהם יש לנקוט במאבק לקיום ועל חלוקת הנטל בין השכבות השונות בגיטו, אך לא על היעד היסודי.

מגמה זו המושגת על קונצנזוס רופף זה נבקעת ובהמשך נשברת לרסיסים. הצעד הראשון בכיוון החדש היא המודעות, פיענוח המצב. בלילה שבין ה-31 בדצמבר ל-1 בינואר 1942 הוקרא בהתכנסות של אנשי התנועות החלוציות בוויילנה הכרוז שחיבר אבא קובנר, ובו נאמר כי "היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא הוטל להיות הראשונים בתור". לא נעסוק עתה במקורות של השערה נועזת זו – ברור הוא כיום ללא צל של ספק שהיא היתה קריאה נכונה של מפת ההתרחשויות. קמו נגד קביעה מרחיקת לכת וראות זו מערערים ומתנגדים רבים. יהודים בשטחי הכיבוש במערב פולין, כולל מחתרת המפלגות, טענו כי הטבח שפקד את יהודי המחוזות הסובייטיים הוא, מסיבה זו או אחרת, אסון המתחולל באזורי הספר ואין להם שייכות לשיטת הכיבוש ודרכו במקומותיהם. יהודים, ושוב כולל אנשי המחתרת הציבורית, שבתוך האזור שסבל ממסע הרצח של ה"איינזצגרופן", לא הכחישו את העובדות, אך הסתייגו מן הכלליות והרציפות. לדעתם היה הרצח רק גל זמני וחולף ואת חידוש הפגיעה ניתן יהיה למנוע על התייעלות ושילוב היהודים במכונת העבודה למען הגרמנים.

לענייננו כאן תופעה חשובה ומרכזית היתה בכך שמנהיגות תנועות הנוער הן בשטחים שנפגעו והן בתחום הכיבוש במרכז ובמערב פולין קיבלה בדרך כלל את התפיסה על כלליות ורציפות של מזימת הרצח.

המודעות והגדרת המתרחש הן רק בבחינת פן ראשון במפנה. הפן השני מתגלה בהכרזה שאף היא נכללה בכרוז של קובנר בוויילנה: "אל נלך כצאן לטבח! נכון, חלשים אנו וחסרי מגן, אולם התשובה היחידה לאויב היא התנגדות!" כלומר, לא רק ראיית הנולד נועזת, אלא גם קביעה שנוכח מציאות זו לחימה היא המענה האפשרי היחיד. גם אם אין בה ישועה והצלה. לא רק ניתוח המציאות, אלא גם קו הפעולה הממוצע, או הקונספציה שהועלתה בוויילנה, אומצו בריכוזי המחתרת הגדולים בפולין.

מכאן הצינוי של מרד הגיטאות, לחימה בתוך שטח בו נכלאו היהודים וממנו הוצאו היהודים למוות. משמעותו לא חיפוש נתיבות הצלה, אלא מכת הנקם היחידה האפשרית בנסיבות הקיימות ומעשה המביע את הקשר והאמונה בעולם העתיד.

בנקודת מפנה זו ועם התעצמות הפעילות של מרכזי התנועות בוורשה מתגבש מה שניתן לכנות "אלטרנטיבה של תנועות הנוער" או של מנהיגות תנועות הנוער. מה שתבעו וביקשו תנועות הנוער לבצע בשלב זה לא היה יותר עניין פנימי שלהן, לא יותר תוכנית אופרטיבית שנגיעתה למחתרת, אלא קו פעולה מכריע וגורלי לציבור היהודי כולו. ברור הוא שבצומת אירועים זה היתה בלתי נמנעת ההתנגשות בין היודנראטים ובין הנהגת תנועות הנוער, בין חלקי המחתרת הכללית וארגוני הלחימה של תנועות הנוער, בין הציבור הגיטואי, או רובו של ציבור זה, והקו שייצגו תנועות הנוער וארגוני הלחימה. היודנראטים במקומות רבים נאחזו בתפיסה של עבודה כדרך הצלה, פלגים חשובים במחתרת לא השלימו עם חיזוי הכלליות של ההכחדה וחוסר המוצא, והציבור המיוסר, בית ישראל על משפחותיו, לא יכלו לקבל דרך שלא הותירה תקוה וסיכוי. כך איפוא נפתח, מאז מחצית שנת 1942, פרק המאבק שבו מחתרת תנועות הנוער מתחברת ליחידה הנערכת לקראת הקרב ומבקשת לרכוש הכרה ותמיכה ביעדיה.

לא נעמוד על המתרחש במקומות השונים. בהכללה נוכל לקבוע כי בעימותים אלה על נפשם של הרבים – היתה ידה של תנועת הלוחמים על התחזונה. הרבים בחרו באשליה, בהעדפה לרמות עצמם, להיאחז באשליה. העימות עם היודנראטים מתפתח במקומות שונים למחלוקת גלויה ולהתנגשויות אלימות, אך שוב בוויילנה בהתנגשות כוחות – ההמונים מצדדים ביודנראט. רק בוורשה, עקב צירוף נסיבות ייחודי, היה סדר ההתפתחויות שונה. לפיכך, רק בוורשה עולה בידי תנועות הנוער וארגון הלחימה לשתק את היודנראט והמשטרה, למשוך לצידי את חלקי המחתרת השונים ולהקים ברית עם הציבור היהודי הנוטר בחודשים ינואר-אפריל 1943. על כן המרד בגיטו ורשה הוא מרד מקיף, מרד עממי בעל עוצמה ומתמשך, בו נטלו חלק הן הלוחמים והן המוני היהודים שהסתתרו, סירבו לציית לנאצים והפכו את הגיטו לעמדה בלתי נכנעת.